

Het Investeringsbudget Landelijk Gebied:

Synergie en strijd tussen governance en prestatiesturing in het plattelandsbeleid

W. Kuindersma & T.A. Selnes

Drs. W (Wiebren) Kuindersma is bestuurskundig onderzoeker bij Alterra, onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum (WUR) te Wageningen.

Drs. T.A. (Trond) Selnes is bestuurskundig onderzoeker bij het Landbouw Economisch Instituut (LEI), onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum (WUR) te Den Haag.

Sinds 2007 is het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) het nieuwste wapen in de strijd tegen vastgelopen beleidsprocessen en bureaucratisering in het plattelandsbeleid. Decentralisatie van instrumenten en geld naar provincies, zevenjarige prestatiecontracten en meerjarenprogramma's moeten de uitvoering van dit beleid stimuleren. Het ILG omvat twee sturingswerelden: gebiedsgerichte samenwerking (governance) en contracten (prestatiesturing). Maar, gaan deze werelden in de praktijk ook samen?

ILG als de haarlemmerolie voor vastgelopen plattelandsbeleid

Op 1 januari 2007 was het eindelijk zover en is het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) in werking getreden. Jarenlange onderhandelingen tussen (vooral) Rijk en provincies gingen eraan vooraf. Maar wat is het ILG nu eigenlijk? Op het eerste gezicht gaat het om een decentralisatie van in totaal 3,9 miljard euro rijksgeld verdeeld over de periode 2007-2013. Dit budget is gedecentraliseerd naar de provincies, die hier via het Groenfonds over kunnen beschikken. De doelen die de provincies met dit geld moeten realiseren, zijn vastgelegd in concrete prestatieafspraken in twaalf bestuursovereenkomsten met het Rijk. Toch is het ILG meer dan alleen geld. Het bevat ook een nieuwe sturingsfilosofie voor het landelijk gebied. Hierin krijgen de provincies voor het eerst echt de regie over de uitvoering van het (meeste) rijksbeleid voor natuur, landschap, landbouw, recreatie en verdroging. Naast geld krijgen de provincies ook de zeggenschap over het landinrichtingsinstrumentarium en de Dienst Landelijk Gebied. In deze nieuwe sturingsfilosofie staat het begrip flexibiliteit centraal. De provincies moeten het bestaande rijksbeleid op hun eigen manier kunnen uitvoeren. Schotten tussen verschillende thema's, subsidiepotjes, begrotingsjaren en provincies zijn (binnen de zeven jaar) zoveel mogelijk opgeheven¹.

Deze omvangrijke operatie roept de vraag op naar het achterliggende probleem. Waarom is deze decentralisatieoperatie nu eigenlijk nodig? Het antwoord ligt verscholen in de toegenomen complexiteit van beleid en uitvoering. In een voorloper van het ILG, de reconstructie zandgebieden, heette dit klinisch: het probleem van de gestapelde problematiek². Kort gezegd komt het er op neer dat de uitvoering van beleid smooit door de continue ontwikkeling van nieuw beleid. Sectoraal beleid voor natuur, landschap, water, milieu, landbouw, recreatie en sociaal-economische ontwikkeling tuimelt over elkaar heen

met plannen en projecten die allemaal landen in dezelfde plattelandsgebieden. Het ILG moet via integratie van beleidsdoelen de vastgelopen uitvoering vlot trekken. De complexiteit van deze doelen en de verschillen tussen gebieden maken het onvermijdelijk dat dit vorm krijgt op gebiedsniveau. Provincies zouden beter in staat zijn dan het Rijk om deze gebiedsgerichte manier van beleidsintegratie en uitvoering vorm te geven omdat ze dichter bij deze gebiedsprocessen staan en dus gemakkelijker maatwerk kunnen leveren.

Het ILG is nu dus ruim twee jaar onderweg. De evaluatie van het ILG volgt in 2014 met een tussentijdse “mid-term review” in 2010. Het moge wellicht te vroeg zijn voor een echte evaluatie, wel kunnen we hier een tussenstand melden. Eerst plaatsen we echter het ILG in het bestuurswetenschappelijke debat. Dat doen we door de invloed van twee bestuurlijke trends (governance en new public management) in het ILG te duiden. Vervolgens kijken we naar de bestuurlijke praktijk van het ILG. Tenslotte reflecteren we op de lastige balans tussen samenwerking (of governance) en prestatiesturing (of new public management).

Governance en new public management in het ILG

Vanuit de bestuurswetenschappen zijn de trends naar *governance* en *new public management* herkenbaar in het ILG via respectievelijk gebiedsgerichte samenwerking en prestatiesturing.

Theoretisch verwijst *governance* naar een sturingstijl waarin samenwerking centraal staat³. Vaak wordt ook gerefereerd aan een beweging van government naar governance, ofwel van top-down sturing naar vormen van sturing waarin samenwerking tussen bestuursniveaus (multi-level governance) en tussen overheden, maatschappelijke organisaties en bedrijven (multi-actor governance) centraal staan⁴. In het plattelandsbeleid herkennen we governance in de groeiende aandacht voor geïntegreerd gebiedsgericht beleid⁵. Begin jaren negentig kwamen verschillende overheden met elk hun eigen vorm van integraal gebiedsgericht beleid. Voorbeelden zijn de Waardevolle Cultuurlandschappen van LNV en het ROM-gebiedenbeleid van VROM. Provincies ontwikkelen daarnaast hun eigen varianten van integraal gebiedenbeleid. En zelfs de EU stimuleert een integrale, gebiedsgerichte aanpak via het Europese plattelandsprogramma LEADER. Net als de grondslag van het ILG kunnen we de opkomst en populariteit van geïntegreerd gebiedsgericht beleid al verklaren uit de tegenvallende resultaten van overwegend sectorale beleidsinspanningen die onvoldoende waren aangepast aan de specifieke regionale en lokale omstandigheden. Er werd onvoldoende rekening gehouden met de betrokkenen en hun afhankelijkheden, plannen en mogelijkheden⁶. Geïntegreerd gebiedsgericht beleid verschijnt zo als sturingsinstrument om vastgelopen beleidsprocessen te oliën en alsnog tot een goed einde te brengen. Het ILG is een volgende stap in de ontwikkeling van dit integrale gebiedsgerichte beleid⁷. Dit leidde in veel provincies tot een vrijwel provinciedekkende indeling van integrale gebiedscommissies en zelfs overlappende gebieden met een verschillende insteek of focus. Voor de rijksoverheid werd het hierdoor vrijwel onmogelijk om zelf nog een actieve rol te spelen in al deze gebiedscommissies. Provincies zouden veel beter in staat zijn om deze regierol op zich te nemen, ook omdat provincies dichterbij de gebiedsprocessen staan en veel beter gebiedsgericht maatwerk kunnen leveren.

New public management (NPM) verwijst naar een andere trend in het openbaar bestuur waarin veel nadruk ligt op marktachtige sturingsmechanismen. Hierin ligt de focus op omgaan met schaarse financiële middelen, efficiency, afrekenbaarheid en prestatiesturing⁸. Binnen de rijksoverheid herkennen we vele elementen van NPM in de begrotingsregels van het ministerie van Financiën: Van Beleidsbegroting Tot Verantwoording (VBTB).

Prestatiesturing in het ILG zien we terug in de nadruk op contracten, prestatie-indicatoren en verantwoording. Ook in de wetstekst van de bijbehorende Wet Inrichting Landelijk Gebied herkennen we deze elementen. De belangrijkste contracten zijn de zevenjarige bestuursovereenkomsten, die het Rijk sluit met elke provincie. Eerdere overeenkomsten met provincies hadden veel meer het karakter van convenanten en waren minder concreet (qua geld, dwingendheid en beleidsprestaties) en niet formeel verankerd in een wet. Elke ILG-bestuursovereenkomst bevat concrete afspraken over beleidsprestaties. Zo bevat de bestuursovereenkomst met Overijssel in totaal 29 prestatieafspraken, zoals de verwerving van 3.398 ha grond voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), het verplaatsen van 29 intensieve veehouderijbedrijven en het realiseren van 113 km aan vaarroutes. Indien prestaties eind 2013 niet zijn gerealiseerd, kan het Rijk een deel van het uitgegeven geld terugvorderen. Formeel is er slechts één echt afrekenmoment en dat is de einddatum van de contracten eind 2013. Over de invulling van de tussentijdse evaluatie in 2010 is weinig concreets vastgelegd. Tussendoor zijn er feitelijk geen afrekenmomenten, al is er in de praktijk wel informeel ambtelijk en bestuurlijk overleg tussen Rijk en provincies.

Governance en NPM worden in wetenschappelijke publicaties vaak als tegengestelde krachten gepresenteerd⁹. De nadruk binnen governance op innovatie, gezamenlijke doelformulering en bottom-up processen verdraagt zich moeilijk met de nadruk binnen NPM op vooraf gekwantificeerde rijksdoelen en juridische contracten. Dit uit zich bijvoorbeeld in problemen met de 'accountability'. Ofwel: hoe kan je nu één partij (in dit geval de provincie) volledig verantwoordelijk houden voor realisatie van specifieke beleidsprestaties als dit grotendeels afhankelijk is van de inzet van vele actoren in gebiedsgerichte samenwerkingsverbanden?

Toch zijn er ook goede redenen voor combinaties van gebiedsgericht beleid en prestatiesturing. Gebiedsgericht beleid zorgt immers voor de broodnodige betrokkenheid van andere overheden, belangenorganisaties en burgers bij de uitvoering van het plattelandsbeleid. Zonder hun steun en inzet komt veel beleid niet tot uitvoering, zo leerden de ervaringen uit het verleden. Toch blijkt gebiedsgericht beleid ook vaak stroperig en traag met het risico om te verzakken in smakeloze compromissen. Bovendien ontbrak in het verleden vaak de koppeling met de politiek (zoals ministers en Tweede Kamer). De formele verankering van het ILG in een wet en de prestatieovereenkomsten tussen Rijk en provincies, pogen dit eerdere tekort van het gebiedsgerichte beleid op te lossen. Immers ondanks de ontwikkeling naar governance blijven formele organen als Ministeries en Tweede kamer van groot belang voor het plattelandsbeleid. Al was het maar dat het gaat om (veel) gemeenschapsgeld en de uitvoering van nationaal en Europees beleid.

ILG in praktijken

Theoretische beschouwingen zijn mooi, maar de praktijk blijkt altijd weerbarstiger. We dienen dan ook onze blik te verleggen naar de (prille) ervaringen met het ILG. Dit doen we aan de hand van twee concrete verwachtingen van het ILG¹⁰: (1) het Rijk stuurt op afstand en (2) de provincies nemen de regie over de uitvoering van het plattelandsbeleid.

Het Rijk stuurt op afstand

Een centrale verwachting onder het ILG is dat de rijksoverheid meer op hoofdlijnen en afstand moet gaan sturen. Het Rijk, en vooral de Tweede Kamer en het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV), heeft zich voor zeven jaar vastgelegd op een beschikbaar budget en te realiseren doelen. De provincies krijgen hierover de regie en de rijksoverheid dient zich dus niet meer te bemoeien met de details van de uitvoering. Dit blijkt in de praktijk om verschillende redenen lastig.

Ten eerste blijft de Minister van LNV in zekere zin verantwoordelijk voor het realiseren van de ILG-doelen en de besteding van het rijksgeuld. Zoals gebruikelijk vanuit het concept van de ministeriële verantwoordelijkheid, kan de Minister hier ook op worden aangesproken door de Tweede Kamer. Binnen het ILG is dat lastig, omdat de Minister vervolgens afhankelijk is van de provincies voor informatie. Intussen neemt het aantal vragen vanuit de Tweede Kamer over de realisatie van ILG-doelen, zoals de uitvoering van de EHS, toe¹¹. De EHS is zelfs bestempeld als Groot Project met extra rapportage verplichtingen tot gevolg. Hierdoor neemt de verantwoordingsvraag vanuit LNV aan de provincies toe. Aangezien dit vooraf niet is afgesproken, veroorzaakt dit spanningen tussen Rijk en provincies. Provincies dreigen in een dubbele verantwoordingsstructuur terecht te komen richting Provinciale Staten en Tweede Kamer.

Een tweede lastig punt doemt op bij (landelijke) beleidswijzigingen in doelen of budget. Hierop heeft het Rijk zich met de zevenjarige bestuursovereenkomsten met de provincies feitelijk vastgelegd. Dit verdraagt zich natuurlijk moeilijk met de eigen verantwoordelijkheid van het parlement en de politiek-bestuurlijke dynamiek. Wijzigingen van ILG-doelen en budgetten maken echter meteen ook wijzigingen van de bestuursovereenkomsten noodzakelijk en dat is hier en daar ook al gebeurd. Het is ook niet ondenkbaar dat landelijke bezuinigingen binnenkort tot ingrijpender wijzigingen in de contracten gaan leiden. Dit alles zal het nog breekbare onderlinge vertrouwen tussen Rijk en provincie geen goed doen.

Een derde knelpunt gaat over de rijksverantwoordelijkheid in de uitvoering van EU-beleid. Knelpunten ontstaan zodra dit de uitvoering van de ILG-doelen in gebiedsprocessen raakt. Een voorbeeld is de uitvoering van de EU-Habitatrichtlijn. Daarvoor heeft Nederland verschillende natuurgebieden aangewezen. Nu blijkt dat de wettelijke bescherming van deze gebieden ook gevolgen heeft voor omliggende boerenbedrijven, ontstaan er spanningen met de uitvoering van ILG-doelen in integrale gebiedsprocessen. Zo is in zogenaamde landbouwontwikkelingsgebieden in Brabant ruimte gecreëerd voor de vestiging van veehouderijbedrijven uit natuurgebieden. Veel van deze gebieden blijken nu toch te dicht bij Habitatrichtlijngebieden te liggen. Zodoende ligt nu ook de uitvoering van veel plattelandsbeleid feitelijk stil.

De drie knelpunten illustreren dat de praktische invulling van sturen op afstand lastig is. Wellicht is een aantal knelpunten op te lossen door betere afspraken met de provincies over verantwoording of door zelfs een verdergaande decentralisatie te overwegen via het provinciefonds, zoals de commissie Lodders in 2008 adviseerde¹². Maar ook dan blijft het Rijk een belangrijke (maar afwezige) actor in veel gebiedsprocessen. Vanuit de filosofie van geïntegreerd gebiedsgericht werken zouden alle belangrijke partijen om tafel moeten zitten. Wellicht dat actieve participatie van rijksvertegenwoordigers in sommige gebiedsprocessen (opnieuw) kan worden overwogen. Niet alleen om de uitvoering in deze gebiedsprocessen te stimuleren, maar ook omdat het Rijk zodoende ervaringen blijft opdoen met de praktische gevolgen van hun beleid. Deze praktijkervaringen zijn ook nuttig bij het ontwerpen van nieuw (nationaal) beleid om zodoende ongewenste effecten op de uitvoering van bestaand beleid zoveel mogelijk te voorkomen.

Provinciale regie

Een andere veronderstelling in het ILG is dat de provincies de regie nemen over de uitvoering van het bestaande plattelandsbeleid. Hierdoor zou de effectiviteit en de slagvaardigheid van dit beleid toenemen. Duidelijk is inmiddels dat provincies hun regierol heel verschillend invullen afhankelijk van hun onderliggende focus op gebiedsgericht werken en prestatiebesturing¹³. Iedere provincie besteedt aandacht aan gebiedsgericht werken

en bijna al de provincies hebben inmiddels een vlakdekkende indeling van gebieden en gebiedscommissies. Prestatiesturing speelt ook in alle provincies een rol met veel aandacht voor gekwantificeerde doelstellingen, verantwoording, monitoring en contracten met betrokken partijen. Toch zijn provincies duidelijk van elkaar te onderscheiden door de manier waarop ze hun regierol in de praktijk invullen. Een opvallend verschil bestaat tussen: (1) provincies die bevoegdheden en uitvoeringstaken zoveel mogelijk doorschuiven naar brede gebiedscommissies en (2) provincies die de uitvoering liever zelf ter hand nemen of vooral taken overdragen aan bestuurlijke partners als gemeenten en waterschappen.

Een prominente voorstander van het eerste model is de provincie Utrecht, die nadrukkelijk inzet op brede gebiedscoalities met overheden en maatschappelijke organisaties. De voorkeur van de provincie gaat uit naar gebiedscoalities die zich ook formeel organiseren, bijvoorbeeld in een stichtingsverband met een bestuur en een eigen programmabureau. De provincie kan vervolgens meerjarige afspraken maken met deze stichtingen over de uitvoering van het beleid. Dit beleid past goed in gebieden met veel ervaring met gebiedsgericht werken, zoals de Gelderse Vallei of de Venen. In gebieden zonder veel ervaring met gebiedsgericht werken moet eerst deze samenwerking nog groeien en dat vraagt vaak veel tijd en inspanning¹⁴.

Een prominente voorstander van het tweede model is de provincie Gelderland. Gelderland heeft een voorkeur voor het maken van afspraken met gemeenten en waterschappen. Brede gebiedscoalities spelen wel een rol maar meer als adviseur. De provincie wil graag met gemeenten, waterschappen en grote organisaties als de terreinbeheerders meerjarige overeenkomsten sluiten over de uitvoering van het ILG-beleid. Daarbij worden afspraken gemaakt die zoveel mogelijk in lijn zijn met de bestuursovereenkomsten met het Rijk. Inmiddels hebben alle terreinbeheerders zevenjarige overeenkomsten gesloten met de provincie. Overeenkomsten met enkele gemeenten en waterschappen zijn in de maak. Volgens sommigen gaat het maken van afspraken met gemeenten en waterschappen ten koste van de betrokkenheid van andere partijen, zoals landbouworganisaties en natuurorganisaties. Hiermee zou een essentieel onderdeel van het gebiedsgerichte beleid (een breed draagvlak) worden geofferd aan de wens van provincies om zoveel mogelijk 'harde' bestuurlijke afspraken te maken met medeoverheden. Anderen wijzen op de voordelen van dergelijke afspraken, vanwege de financiële bijdrages die ook van gemeenten en waterschappen worden verwacht in het ILG. Toch blijft het de vraag of gemeenten ook op grote schaal bereid en in staat zijn om meerjarige (financiële) afspraken te maken over de realisatie van al de ILG-doelen. Ook in de reconstructie zandgebieden zijn dergelijke pogingen gedaan en bleven contracten met gemeenten vaak hangen in intentieovereenkomsten en bestuurlijke convenanten. Voor waterschappen gold dat minder, omdat veel van hun beleid (bijvoorbeeld waterberging, beekherstel) in lijn ligt met ILG doelen als natuurontwikkeling.

De meeste provincies kiezen voor een tussenpositie tussen beide modellen door zowel in te zetten op gebiedscommissies als op afspraken met gemeenten en waterschappen (en soms andere partijen) en/of het uitvoeren van projecten onder provinciale regie. Welk model provincies ook kiezen, veel zal uiteindelijk afhangen van de provinciale houding in de praktijk. Daarbij blijken contracten (met wie dan ook) als nadeel te hebben dat ze een nieuwe verschotting en verstarring in de hand werken. Provincies hebben wel de sectorale subsidieregelingen voor fietspaden, buurthuizen, natuurontwikkeling en boerderijverplaatsingen samengevoegd, maar als gemeenten, waterschappen en/of gebiedscommissies alsnog (en in detail) worden afgerekend op de precieze verdeling van het geld over deze ILG-doelen, dan is de uiteindelijke winst voor de uitvoering gering. Want, vragen echt integrale projecten niet een uitvoering waar de verschillende sectorale

doelen juist aan elkaar zijn verbonden? Zo kan een fietspad cruciaal zijn voor het aanleg van nieuwe natuur, of een nieuw dorps huis voor de nodige lokale steun om bedrijfsverplaatsingen mogelijk te maken. Deze samenhang moet niet worden verstoord door detailverantwoording over de precieze bijdrage aan en kosten van specifieke sectorale doelen. Bovendien leiden de gedetailleerde contracten ook tot een verstarring en formalisering van de verhoudingen tussen contractpartners (b.v. Rijk-provincie, provincie-gemeente). Het betekent ook dat alles wat buiten de afspraken valt, wordt afgehouden. Dit belemmert de mogelijkheden tot het inspelen op nieuwe ontwikkelingen, waardoor de flexibiliteit juist afneemt in plaats van toeneemt!

Eenzijdig nadruk op afrekenen bedreigend voor het ILG

We kunnen concluderen dat het ILG nu al veel teweeg heeft gebracht in het plattelandsbeleid. De invoering van het ILG was al een enorme bestuurlijke operatie, maar ook de uitvoering heeft veel voeten in de aarde. Het doel is eenduidig, namelijk de uitvoerbaarheid van het plattelandsbeleid te vergroten. Hierachter gaan echter twee heel verschillende sturingswerelden schuil: gebiedsgericht werken (governance) en prestatiesturing (NPM). Deze twee sturingswerelden kunnen elkaar aanvullen, maar kunnen ook doorslaan in strijd.

Wij concluderen dat de balans tussen gebiedsgerichte samenwerking en prestatiesturing dreigt te worden verstoord door een overdreven en eenzijdige nadruk op prestatiesturing en afrekening. Dit dreigt de samenwerking en het onderlinge vertrouwen tussen Rijk en provincies en tussen provincies en gebiedspartijen te verstoren. Uiteindelijk is dit een probleem omdat er geen alternatief is voor samenwerking¹⁵. De behoefte aan meer samenwerking en vertrouwen zijn zelfs de uitgangspunten voor het ILG. Het Rijk zal de provincies nodig hebben voor de uitvoering van haar beleid. En provincies kunnen het beleid ook niet uitvoeren zonder de inzet van gemeenten, waterschappen en maatschappelijke organisaties.

Dit betekent niet dat wij pleiten voor het afschaffen van verantwoordingsmechanismen. Integendeel, het lijkt ons een goede zaak als partijen elkaar voortdurend aanspreken op elkaars verantwoordelijkheden en concrete afspraken met elkaar maken. Toch blijft het ook belangrijk dat verantwoording niet alleen gaat over afrekenen, maar ook leidt tot (wederzijds) leren en durf om af te wijken van slecht functionerende afspraken indien daar goede redenen voor zijn. De uitvoering van het plattelandsbeleid is immers geen invuloefening, maar veeleer een complex onderhandelingsproces met onbekende uitkomsten. Krampachtig vasthouden aan eenmaal gemaakte afspraken, past daar niet bij.

Dit artikel is mede tot stand gekomen dankzij het onderzoekscluster Vitaal Landelijk Gebied (thema Gebiedsprocessen) van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit.

¹ W. Kuindersma en T.A. Selnes (2008). *De stille revolutie van het ILG. Een literatuurstudie over verwachtingen, zorgen en discussies vanuit rijk en provincies*, Alterra-rapport 1688, Wageningen.

² F.G. Boonstra, W. Kuindersma, H. Bleumink, S. de Boer en A.M.E. Groot (2007), *Van varkenspest tot integrale gebiedsontwikkeling. Evaluatie van de reconstructie zandgebieden*, Alterra-rapport 1441, Wageningen.

-
- ³ J. Pierre, J., & Peters, B. G. (2000). *Governance, politics and the state*. Basingstoke: Macmillan.
- ⁴ R.A.W. Rhodes (1997). *Understanding governance: policy networks, governance, reflexivity and accountability*, Open University Press, Maidenhead.
- ⁵ F.G. Boonstra (2004). *Laveren tussen regio's en regels: verankering van beleidsarrangementen rond plattelandsontwikkeling in Noordwest Friesland, de Graafschap en Zuidwest Salland*.
- ⁶ P. Leroy (2000). Milieubeleid en beleidswetenschappen. In Driessen, P. P. J. & Glasbergen, P. (Eds.), *Milieu, samenleving en beleid*. Den Haag.
- ⁷ F.G. Boonstra & W. Kuindersma (2008). 'Governance' in geïntegreerd gebiedsgericht beleid. In: *Bestuurswetenschappen*, 62ste jaargang, nummer 5.: pp. 51-71.
- ⁸ Osborne, D., & Gaebler, T. (1993). *Reinventing government: how the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*.
- ⁹ Rhodes, 1997: 53-57.
- ¹⁰ Kuindersma en Selnes, 2008
- ¹¹ Visitatiecommissie ILG (2009), *Investeringsbudget Landelijk gebied – Werk in uitvoering, Rapportage bevindingen Visitatiecommissie ILG*, Amersfoort.
- ¹² Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2008), *Ruimte, Regie en Rekenschap*. Rapport van de gemengde commissie decentralisatievoorstellen provincies, 's-Gravenhage.
- ¹³ Kamphorst, D.A. en T.A. Selnes (2007), *Investeringsbudget Landelijk Gebied: betekenis voor het natuurbeleid. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2007*. WOt-rapport nr.62, Wageningen,.
- ¹⁴ W. Kuindersma, F.G. Boonstra en D. Brunt (2008). *Naar effectieve uitvoeringsarrangementen in gebiedsgericht beleid. Het gebied Utrecht-Midden Noord*, Alterra-rapport 1689, Reeks ILG en gebiedsprocessen nr. 2, Wageningen.
- ¹⁵ Selnes, T.A. en P. van der Wielen (2008), *Tot elkaar veroordeeld? Het belang van gebiedsprocessen voor de natuur*. WOt-rapport nr.105, Wageningen